चतुर्दशः पाठः

बोधगया

(मिश्रित व्याकरण)

[बौद्धधर्म अन्तरराष्ट्रीय स्थिति के कारण महत्त्वपूर्ण है । इस धर्म के अनुयायी बोधगया को भगवान् बुद्ध की ज्ञानस्थली के कारण बहुत आदर की दृष्टि से देखते हैं तथा यहाँ की यात्रा को अपने जीवन का परम लक्ष्य मानते हैं । बोधगया में भगवान बुद्ध का प्रायः चौदह सौ वर्ष पुराना मन्दिर तथा बोधिवृक्ष वर्तमान है । प्रस्तुत पाठ में बोधगया के धार्मिक महत्त्व तथा वर्तमान परिवेश का संक्षिप्त परिचय है ।]

विहारराज्यस्य गयामण्डले अवस्थितः बोधगया नाम ग्रामः अद्य महतीं प्रसिद्धिं प्राप्नोति । अत्र राजकुमारः सिद्धार्थः वैशाख-पूर्णिमायां बोधिं प्राप्तवान् । ततः परं सः भगवान् बुद्धः इति प्रसिद्धः । बौद्धधर्मस्य सर्वे उपासकाः बोधगयां प्रति श्रद्धां धारयन्ति । अद्य तत्र प्राचीनः अश्वत्थवृक्षः वर्तते । तस्यैव छायायां बुद्धः तपस्यां कृतवान्। तस्य वृक्षस्य समीपमेव बुद्धस्य प्राचीनं महाबोधि-

मन्दिरं वर्तते। मन्दिरे पद्मासने उपविष्टस्य बुद्धस्य पाषाणमूर्तिः वर्तते । प्रतिदिनं सहस्राधिकाः भक्ताः तस्य दर्शनाय आयान्ति ।

तस्य मन्दिरस्य परिसरः शान्तिमयः करुणायुक्तश्च वर्तते । बोधगयायां सम्प्रति विभिन्नानां देशानां निवासिभिः कृतानि बुद्धमन्दिराणि शोभन्ते। यथा—म्याँमार (बर्मा)-मन्दिरम् थाईमन्दिरम्, तिब्बतमन्दिरम्, जापानमन्दिरम् इत्यादि । तत्रैव मगधविश्वविद्यालयस्य मुख्यपरिसरः विशालः वर्तते। अधुना बोधगया रमणीयं दर्शनीयं स्थलम् । सम्पूर्णस्य परिसरस्य स्वच्छता परिवहनव्यवस्था च रमणीया वर्तते । वर्षं यावत् पर्यटकाः बोधगयां गत्वा आत्मानं धन्यं मन्यन्ते । अत्र निरञ्जना नाम नदी पार्श्वे प्रवहति । ग्रीष्मकाले सा शुष्यति । प्रशासनं बोधगयायाः विकासाय निरन्तरं प्रयासं करोति । वयमपि तत्र गत्वा परिसरस्य भ्रमणं कुर्याम ।

शब्दार्थः

विहारराज्यस्य	=	बिहार राज्य के
गयामण्डले	=	गया में
अवस्थितः	=	स्थित
महतीम्	=	बड़ी (को)
बोधिम्	=	ज्ञान को
प्राप्तवान्	=	प्राप्त किया
ततःपरम्	=	उसके बाद
धारयन्ति	=	धारण करते हैं/करती हैं
अश्वत्थवृक्षः	=	पीपल का पेड़
तस्यैव (तस्य + एव)	=	उसका ही/उसी का
छायायाम्	=	छाया में
कृतवान्	=	किया
तस्मिन्	=	उसमें

पद्मासने	=	कमलासन / पद्मासन की अवस्था में
उपविष्टस्य	=	बैठे हुए का / की
पाषाणमूर्तिः	=	पत्थर की मूर्ति
सहस्राधिकाः	=	हजार से अधिक
दर्शनाय	=	दर्शन के लिए
आयान्ति	=	आते हैं
परिसरः	=	आहाता, स्थान
करुणा	=	दया
सम्प्रति	=	इस समय
निवासिभिः	=	निवासियों के द्वारा
कृतानि	=	बनाये गये
शोभन्ते	=	शोभते हैं
तत्रैव (तत्र+एव)	=	वहाँ
अधुना	=	आजकल
रमणीयम्	=	सुन्दर, मनमोहक
दर्शनीयम्	=	दर्शन योग्य
स्थलम्	=	जगह
स्वच्छता	=	सफाई
वर्षं यावत्	=	सालों भर / पूरे साल
पर्यटकाः	=	यात्री
आत्मानम्	=	अपने आप को
मन्यन्ते	=	मानते हैं / समझते हैं

पार्श्वे	=	बगल में
प्रवहति	=	बहती है
शुष्यति	=	सूख जाती / जाता है
विकासाय	=	विकास के लिए / विकास को
भ्रमणम्	=	घूमना / घूमने का कार्य
परिसरस्य	=	आहाते का
कुर्याम	=	(हम) करें

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः

तस्यैव = तस्य + एव (वृद्धिसन्धिः, स्वरसन्धिः)

पद्मासने = पद्म + आसने (दीर्घसन्धिः, स्वरसन्धिः)

करुणायुक्तश्च = करुणायुक्तः + च (विसर्गसन्धिः)

सहस्राधिकाः = सहस्र + अधिकाः (दीर्घसन्धिः, स्वरसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय विभागः-

प्राप्नोति = प्र + √आप्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्राप्तवान् = प्र + √आप् + क्तवतु (पुं.)

धारयन्ति = √धृ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ,

वर्तते = √वृत्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

आयान्ति = आ + √या, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

शोभन्ते = √शुभ, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

करोति = √कृ, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कुर्याम = √कृ, विधिलिङ्लकारः, उत्तमपुरुषः, बहुवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत-

प्रसिद्धिम्, श्रद्धाम्, अश्वत्थवृक्षः, सहस्राधिकाः, निरञ्जना, शुष्यति, भ्रमणम् ।

2. अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -

अवस्थितः, अद्य, ततःपरम्, उपविष्टस्य, सम्प्रति, अधुना

लिखितः

3. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकेन पदेन लिखत -

(क) बोधगया कस्मिन् मण्डले अस्ति ?

(ख) सिद्धार्थः कदा बोधिं प्राप्तवान् ?

(ग) कस्य छायायां बुद्धः तपस्यां कृतवान् ?

(घ) मन्दिरे बुद्धस्य पाषाणमूर्तिः कस्मिन् आसने वर्तते ?

(ङ) बोधगयापार्श्वे का नदी प्रवहति ?

4. कोष्ठात् उचितरूपं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत-

(क) विहारराज्यस्य .... मण्डले बोधगया अस्ति । (गया-, नवादा-)

(ख) सिद्धार्थः .... पूर्णिमायां बोधिं प्राप्तवान् । (आषाढ-, वैशाख-)

(ग) बोधगयायां प्राचीनः .... वृक्षः वर्तते । (वट-, अश्वत्थ-)

(घ) बुद्धस्य पाषाणमूर्तिः .... आसने वर्तते । (पद्म-, सिंह-)

(ङ) मगधविश्वविद्यालयस्य मुख्यपरिसरः .... वर्तते । (गयायाम्, बोधगयायाम्)

लिखित:

5. **निम्नलिखितानां शब्दानां प्रयोगेण संस्कृते वाक्यानि रचयत ।**

बोधगया, अद्य, पाषाणमूर्तिः, भक्तः, प्रशासनम् ।

6. **अर्थानुसारेण पदानि सुमेलयत**

	पद		अर्थ
(क)	अद्य	–	इस समय
(ख)	सम्प्रति	–	आज
(ग)	अत्र	–	वहाँ
(घ)	तत्र	–	यहाँ
(ङ)	रमणीयम्	–	देखने योग्य
(च)	दर्शनीयम्	–	मनमोहक

7. **रिक्तस्थानानि पूरयत -**

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
(क)	ग्रामः	....	....
(ख)	उपासकः	उपासकौ	....
(ग)	धारयति	धारयतः	....
(घ)	करोति	....	....

8. **अधोलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत -**

(क) तस्य + एव = ...

(ख) पद्म + आसने= ....

(ग) सहस्राधिकाः = ...

(घ) करुणायुक्तश्च = ...

(ङ) तत्रैव = ...

९. एतेषु किं सत्यम् अथवा असत्यम् लिखत –

(क) बोधगया विहारस्य गयामण्डले अस्ति ।

(ख) राजकुमारः सिद्धार्थः आषाढपूर्णिमायां बोधिं प्राप्तवान् ।

(ग) अश्वत्थवृक्षस्य समीपमेव बुद्धस्य प्राचीनं महाबोधिमन्दिरं वर्तते ।

(घ) बुद्धः वटवृक्षस्य छायायां तपस्यां कृतवान्

(ङ) बोधगयायां जलमन्दिरम् अस्ति ।

योग्यता-विस्तारः

बौद्ध धर्म के प्रवर्तक सिद्धार्थ कपिलवस्तु के राजा शुद्धोदन के पुत्र थे । उनक आविर्भाव-काल 563 ई० पू० से 483 ई० पू० माना गया है । आरम्भ से ही उनकी अभिरुचि वैराग्य में थी । राजा ने उनका विवाह यशोधरा से कर दिया । उन्हें राहुल नामक पुत्र भी हुअ किन्तु एक दिन अत्यधिक विरक्ति के कारण वे राजभवन छोड़कर निकल गये तथा विभिन्न स्थानों पर अपनी जिज्ञासाओं का समाधान खोजते-खोजते अंत में बोधगया पहुँचे । उस समय वह 'उरुवेला' नाम का गाँव था । कई दिनों की तपस्या के बाद एक पीपल के वृक्ष के नीचे वैशाख पूर्णिमा को सिद्धार्थ को ज्ञान (बोधि) प्राप्त हुआ । उस समय उनकी आयु 35 वर्ष की थी । बोधि प्राप्ति के बाद उन्हें 'बुद्ध' कहा गया । अपने जीवन के शेष 45 वर्षों तक बिहार और उत्तर प्रदेश के विभिन्न स्थानों में उन्होंने घूम-घूमकर धर्म का प्रचार किया । बाद में इस धर्म को राज्याश्रय मिला । अशोक ने श्रीलंका, बर्मा (म्याँमार), चम्पा (थाइलैंड) इत्यादि देशों में धर्म-प्रचारक भेजे । कालान्तर में तिब्बत, गांधार, चीन तथा जापान में भी यह धर्म पहुँच गया ।

बोधगया बुद्ध के बोधि-लाभ (निर्वाण) से सम्बद्ध होने के कारण एशियाई देशों में बहुत लोकप्रिय तथा प्रतिष्ठित है । प्रतिवर्ष लाखों यात्री यहाँ तीर्थ-यात्रा के लिए आते हैं । सभी देशों के अपने-अपने मन्दिर बने हुए हैं जिनमें बुद्ध की अत्यन्त सुन्दर और बहुमूल्य प्रतिमाएँ लगी हुई हैं ।

*****